

## ГІСТАРЫЧНЫ І СУЧАСНЫ АСПЕКТЫ ТЭРМІНАЛАГІЧНАГА ВЫКАРЫСТАННЯ ПРЫМЕТНІКАЎ *ЛІТОЎСКІ І РУСКІ*

In article the problem of differentiation in scientific style of terminological value of adjectives Lithuanian and Russian is considered. Their correlation to the term Byelorussian is shown. Terminological descriptive expressions which can replace the considered words — terms are shown.

Вучэбныя курсы гуманітарнага, гістарычнага і прыродазнаўчага цыклаў — беларускай мовы і літаратуры, гісторыі Беларусі, геаграфіі Беларусі, беларусазнаўства, культуралогіі — нярэдка прадугледжваюць выкарыстанне такіх тэрмінаў, што ў сваім развіцці прайшлі трансфармацыю значэнняў і ў сучасным словаўжыванні ўтрымліваюць два семантычныя аспекты: *гістарычны (першасны) і сучасны (кадыфікацыйны)*. У ракурсе праблематыкі, звязанай з гістарычным аспектам усталявання навуковай тэрміналогіі, аднакаранёвай з назваю *Беларусь* (*беларуская мова, беларуская дзяржава, беларускі народ*), адмысловага разгляду заслугоўваюць і прыметнікі *рускі, літоўскі* ды адпаведныя аднакаранёвыя тэрміналагічныя выразы: *літоўская мова, руская мова, літоўскі этнас, рускі этнас, літоўскі народ, рускі народ; літоўскі менталітэт, рускі менталітэт*.

У гістарычнай літаратуры адзначаецца, што тэрмін *Русь* прыкладна ад канца першага тысячагоддзя н.э. замацаваўся на землях Усходняй Еўропы. Ад гэтай назвы развіліся словазлучэнні *Кіеўская Русь, Наўгародская Русь, Полацкая Русь, Уладзіміра-Суздальская Русь*.

*Полацкае княства (Полацкая Русь)*, стаўшы калыскаю беларускай дзяржаўнасці, несумненна, паспрыяла рэгіянальнаму замацаванню слова *Русь* на ўсходніх этнічных беларускіх тэрыторыях. Такім чынам, назва *Русь*, усталяваная на пачатковай стадыі беларускай гісторыі, цягам наступных стагоддзяў у эпоху Вялікага княства *Літоўскага, Рускага і Жамойцкага* не страціла свайго асобнага намінацыйнага статусу і выкарыстоўвалася разам з назваю *Літва* (кароткаю назваю сярэднявечнай беларускай дзяржавы). Паралельнае ўжыванне адпаведных этнонімаў *русь, літва (ліцьвіны)* да XIX ст. выкіравалася на панаванне апошняга — *ліцьвіны*. У першай палове XIX стагоддзя для пазначэння беларускіх рэаліяў, найперш пад уплывам ідэі аднаўлення дзяржаўнасці ВКЛ, перавага аддавалася не толькі назве *Літва*, але ў навуковым (кніжным) стылі і адпаведным тэрміналагічным словазлучэнням з кампанентам *літоўскі*. Што ж да мовазнаўчых дэфініцый XIX ст., то поруч з выразамі *руская мова, літоўская мова* займае месца і спараная тэрміналогія тыпу *літоўска-руская мова, руска-літоўская мова*. Усё гэта лагічна ўпісваецца ў кантэкст тагачаснай традыцыі: «...нынешнее белорусское наречие, живой говор белорусского народа, ...кажется, еще не вполне исследовано и не совсем точно определено... нашими учеными. Так, одни считают это особенною ветвию наречия северно-русского (известия П Отдел. Акад. Наук, лист 5, 1852), другие принимают его за отдельный язык (Великая Россия Надеждина, энцикл. Лекс., IX, 1837), третьи, наконец, думают, что белорусское и малорусское наречия — один и тот же язык, и что подразделять его не согласно с сущностью дела (О русском языке Иоан. Могилев., Журнал мин. нар. просвещения, генварь, 1838). Не менее разногласия существуют у нас и об его названии. Правда, ему обыкновенно

усвоивается название белорусского, но есть однако и ученые, которые полагают, что это название ошибочно, и что его надобно именовать русским. (Истор. русск. литер. Зеленецкого, стр. 78), иные придают ему то и другое название вместе (Истор. русск. литерат. Греча) или называют его также и литовско-русским (О русск. языке профес. Максимовича, Журнал мин. нар. просвещения, март 1838)» [1]. Такім чынам, не даводзіцца дзівіцца, што ў дачыненні да помнікаў старажытнага беларускага пісьменства гісторыкі XIX ст., у прыватнасці прафесар Віленскага універсітэта І. Даніловіч, выкарыстоўвалі тэрміналогію, як па сучасных мерках, надзвычай неаднастайную: *руская мова* (*руское наречие*), *краёвая мова* (*krajowy język*), *руска-польская мова*, *руска-літоўская мова*, *руска-літоўская правінцыйная гаворка* (*руско-литовское провинциальное наречие*), *літоўска-жмудская мова* ды інш.

Як вядома, прыметнік *рускі* стала замацаваў свой тэрміналагічны статус у мове помнікаў старажытнага беларускага пісьменства яшчэ ад часоў ВКЛ: *руская мова*, *рускае гаспадарства* ды інш. (Просіцца заўвага: этнічную супольнасць і мову суседняга Маскоўскага княства ў ВКЛ нязменна пазначалі словамі *Масква* (*масква*), *маскоўцы*, *маскоўскі*. У самой жа Расіі да расійскіх этна-моўных рэаліяў тэрміналогія з кампанентам *рускі* пачала прымяняцца ўсяго некалькі стагоддзяў таму назад).

Нагадаем, што Францішак Скарына выдрукаваў на тытульным лісце «*Біблія руска*», а ў тэкстах сваіх выданняў напісаў: «Предъсловіе доктора Франъиска Скорины с Полоцька во всю Библию *рускаго языка*»; «Хощеши ли умети граматику или, *по-рускы говорячи*, грамоту, еже добре чести и мовити учить, знайдеши в зуполной Библии, Псалтыру, чти ее.»; «...положил есми на боцех некоторыи слова для людей простых... *руским языком*, что которое слово знаменуеть».

Такім чынам, можна канстатаваць, што тэрмінам *рускі(й) язык* абазначалася мова ўсходняй часткі насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага цягам усяго сярэднявечча, і толькі з XVII ст. з расійскай тэрыторыі стаў пашырацца тэрмін *белорусский язык* [2].

Назва *Белая Русь*, як сведчаць гістарычныя крыніцы, пачынае праяўляцца прыкладна ад XIII ст., і пераважна з усходніх тагачасных беларускіх земляў. З часам назва *Беларусь* пашырылася на даволі значныя беларускія этнічныя тэрыторыі — Віцебшчыну, Смаленшчыну, Магілёўшчыну. Але толькі ў XIX ст. *Беларуссю* пачалі называць усю краіну. За гэтай назваю паступова замацавалася семантыка «*краіна, дзяржава*», нягледзячы на тое, што Беларусь, пазбаўленая дзяржаўнай самастойнасці, мела ў межах Расійскай імперыі афіцыйна-адміністрацыйную назву *Северо-Западный край*. На XIX ст. прыпадае і сталае выкарыстанне этноніма *беларусы* поруч з варыянтным *беларусцы* (*белорусцы*). Нагадаем: на XIX ст. прыпадае і актуалізацыя назвы *Літва*, таксама са значэннем «*краіна, край, дзяржава*». Назіраецца паралельнае выкарыстанне і абодвух этнонімаў — *ліцьвін, беларус*.

Беларускае нацыянальнае станаўленне напрыканцы XIX—пач. XX стст. — *Вялікае Беларускае Адраджэнне* — прайшло пад знакам замацавання этна-дзяржаўнай тэрміналогіі аднаго караня з назваю *Беларусь* — *беларус, беларусы, беларускі народ, беларуская зямля, беларуская мова, беларуская літаратура*. Вынікам гэтага стала і назва незалежнай беларускай нацыянальнай дзяржавы XX ст. — *Беларуская Народная Рэспубліка*.

Такім чынам, пры чытанні шмат якіх вучэбных дысцыплінаў узнікае небяспека змешвання тэрміналогіі тыпу *руський язык, руская мова*, непасрэдна звязанай з беларускаю (не з маскоўскаю і не з расійскаю) пісьмоваю традыцыяй, і сучасных тэрмінаў *рускі (руський), руская мова (руський язык)*, суадносных з моўна-гістарычнымі

рэаліямі сучаснай Расіі. Але пытанне гэтае было і застаецца, бо «Споры вокруг слова Русь, к которым почти всегда так или иначе примешивались политические соображения, велись, как известно, многими поколениями ученых»[3].

І таму закранутыя аспекты тэрміналагічнага плану змушаюць да непазбежнага асэнсавання кардынальнага адрознення моўнай сітуацыі ў Вялікім княстве Літоўскім (сярэднявечнай Беларусі) і тагачаснай Маскоўскай Русі. Як вядома, беларуская пісьмовая мова старажытнага перыяду складалася на аснове пісьмовай спадчыны ўсходнеславянскай пары і жывых гаворак, перанятых у спадчыну ад былых плямёнаў дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў [4]. У той самы час традыцыйна лічыцца, што «...русский литературный язык был по происхождению своему церковным, постепенно обрусевшим, а не наоборот, русскою живою речью, подвергавшейся церковному влиянию»[5].

Праблемы з моваю і этна-гістарычнымі рэаліямі *Літвы* таксама будуць нязменна ўзнікаць, пакуль не ўрэгулююцца пытанні тэрміналагічныя, прысутныя ў навуцы ад XIX ст. Абсалютна слушная думка доктара гістарычных навук М. Улашчыка наконт таго, што ў выказваннях даследчыкаў XIX стагоддзя цяжка вызначыць, калі яны маюць на ўвазе *этнаграфічную Літву*, а калі ўсё Вялікае княства Літоўскае; не заўсёды ясна таксама, што яны разумелі пад *літоўцамі этнічна*, улічваючы няпэўнасць іх уяўленняў пра *Літву* і *Русь* [6]. Паказальна, што ў свой час А. Шлёцэр адрываў сведчанне М. Стрыйкоўскага пра існаванне *рускіх*, ці інакш *літоўскіх*, летапісаў іменна з той прычыны, што лічыў: раз *літоўская пісьменнасць* з'яўляецца толькі з прыняццем хрысціянства, то і *Літва* толькі ад пачатку хрысціянізацыі, а гэта значыць ад 1386 г., здатная была запачаткаваць стварэнне сваіх летапісаў. Паколькі ж М.Стрыйкоўскі спасылаўся на больш ранні час, гэта і выклікала нязгоду А. Шлёцэра з такімі высновамі. «...Шлёцэр под литовскими понимал памятники на литовском языке, а так как подобных летописей действительно не было, то это и служило как бы подтверждением его взглядов» [7].

Сутнасць такіх памылак (тыповых не толькі для гісторыкаў XIX ст., але і для шмат каго з сучасных даследчыкаў) вынікае з неразмежавання паняццяў *летапіснай Літвы* — паўднёва-заходняй часткі ВКЛ і *Літвы (былой Жамойці)* — этнічных земляў сучасных літоўцаў, хто сапраўды ў сваёй гістарычнай спадчыне летапісаў не меў.

Відавочна, што даследчыкі беларускай гістарычнай навукі нязменна будуць прыходзіць да супярэчлівых высноваў найперш праз тое, што мелі і да сёння маюць справу з навукова неўсталяванымі падыходамі да вызначальных (асноўных) гісторыка-філалагічных паняццяў — *Русь, Літва, Беларусь; руская мова, літоўская мова, краёвая мова; рускія летапісы, беларускія летапісы, літоўскія летапісы* ды інш. І там, дзе будзе праяўляцца імкненне прымяніць да беларускіх гістарычных крыніцаў сістэму крытэрыяў (канонаў), выпрацаваных не беларускаю навуковаю школаю, непазбежная неадэкватнасць ацэнак. Ад пачатку ўвядзення ў навуку падобных тэрмінаў існавала розніца ў падыходах да іх даследчыкаў беларускіх, літоўскіх, польскіх і расійскіх.

Што ж да сучаснай беларускай мовазнаўчай гістарычнай тэрміналогіі, то поруч з выразамі *старажытнаруская мова (древнерусский язык), старажытнаруская літаратурна-пісьмовая мова (древнерусский литературно-письменный язык)*, у беларускім мовазнаўстве напрыканцы XX ст. знайшлі пашырэнне апісальныя звароты *агульнаўсходнеславянская мова, усходнеславянская мова, агульнаўсходнеславянскае моўнае адзінства, усходнеславянскае моўнае адзінства*, прапанаваныя да сістэмнага ўжытку доктарам філалагічных навук прафесарам Ф. Янкоўскім [8].

## ЛІТАРАТУРА

1. Фёдор Голотузов. Заметки касательно белорусского наречия // Роднае слова.— 2001.— № 9.— С. 48.
2. Беларуская мова / Пад рэд. Аляксандра Лукашанца, Мікалая Прыгодзіча, Лідзіі Сямешкі / Uniwersytet Opolski— Instytut Filologii Polskiej.— Opole, 1998.— С. 13.
3. Филин Ф.П. Образование языка восточных славян.— М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1962.— С. 292.
4. Беларуская мова / Пад рэд. Аляксандра Лукашанца, Мікалая Прыгодзіча, Лідзіі Сямешкі / Uniwersytet Opolski— Instytut Filologii Polskiej.— Opole, 1998.— С. 13.
5. Шахматов А.А. Курс истории русского языка.— СПб., 1910.— Ч. 1.— С. 209.
6. Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания.— М.: Наука, 1985.— С. 14.
7. Тамсама. С. 9.
8. Янкоўскі Ф. Беларуская мова.— Мн.: Выш. школа, 1978.

УДК 882.6.083

М. Дз. Міхей, дацэнт, канд. філал. навук; А. М. Рай, ст. выкладчык

## НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

Byelorussian is the state language of the Republic of Belarus. It's used not only in Belarus but abroad as well. Future specialists and the specialists in the publishing trade in particular must know the modern condition of Byelorussian very well to use it correctly.

Сучасная беларуская мова — адна з высокаразвітых еўрапейскіх моў. Яна з'яўляецца найважнейшым элементам нацыянальнай культуры беларускага народа. Беларуская мова стала дзяржаўнай з 1920 г. Яна сфарміравалася на аснове жывой народнай гаворкі беларусаў, на працягу некалькіх пакаленняў апрацоўвалася, шліфавалася, узбагачалася майстрамі беларускай літаратуры. Сёння яна вызначаецца ўжо наддыялектнасцю, нарматыўнасцю, наяўнасцю пісьмовай і вуснай формаў, стылістычнай дыферэнцыяванасцю, поліфункцыянальнасцю.

Добра ведаць беларускую літаратурную мову ў яе сучасным стане неабходна ўсім грамадзянам нашай рэспублікі, асабліва спецыялістам у розных галінах навукі і культуры, вытворчасці, якім даводзіцца ўступаць у зносіны з грамадскасцю, нават калі родная мова іх не беларуская.

Беларускі народ мае сваю шматвяковую гісторыю, матэрыяльную і духоўную культуру. А ўсё гэта адлюстравана ў мове. Ведаць гісторыю і культуру народа, сярод якога жывеш, — абавязак кожнага адукаванага чалавека.

Але сёння беларуская літаратурная мова перажывае перыяд нейкай анархіі, калі сродкі масавай інфармацыі (СМІ) не толькі не садзейнічаюць здароваму яе развіццю, а, наадварот, свядома і несвядома парушаюць яе фанетычныя, арфаграфічныя, лексічныя і граматычныя нормы.

Нацыянальныя рысы мовы адлюстроўваюцца ў яе лексіцы, фанетыцы, граматыцы. Але не аднолькава. Лексіка найбольш гібкая, падатлівая да змен, яна мае тэндэнцыю да інтэрнацыяналізацыі. Пры неабходнасці словы запазычваюцца з іншых моў. Граматыцы ўласціва большая ўстойлівасць. Вельмі адметнай нацыянальнай асаблівасцю мовы з'яўляецца яе інтанацыя. Інтанацыя — гэта душа мовы, яе цяжка падрабіць. І сёння вялікая небяспека навісла над беларускай мовай — небяспека знішчэння яе знутры, праз інтанацыю. Да гэтага вядзе скажэнне беларускай інтанацыі многімі дыктарамі беларускага радыё і тэлебачання.